

سیداسماعیل جرجانی مبتکر نگارش کتب خلاصه پزشکی در تاریخ پزشکی ایران و جهان

دکتر عبدالجلیل کلانتر هرمزی

گروه جراحی پلاستیک، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

چکیده

در تاریخ پزشکی، دانشمندان و فیلسوفان ایرانی سهم مهمی داشته‌اند، اما گسترده نبودن سیطره زبان فارسی و حکومت حکمران خارجی و تمایل آنها برای انتشار آثار و تجربیات پزشکی به زبان‌های خارجی و نیز انتقال آنها به خارج از کشور و مواردی از این قبیل موجب گردید که همه ابعاد علمی علمای ایران کمرنگ جلوه کند. در این میان افرادی بودند که با نبوغ علمی خود در اقتدار تاریخ پزشکی ایران سهم مهمی داشته‌اند. از جمله آنها، سیداسماعیل جرجانی مبتکر نگارش کتب پزشکی به زبان فارسی، نگارش خلاصه پزشکی و نیز ترجمه و انتشار آنها به زبان عربی قابل تقدیر است، زیرا تحول بزرگی در تاریخ پزشکی این مرزوبوم ایجاد کرده است. این مقاله به معرفی اولیه این دانشمند عالیقدر می‌پردازد.

واژگان کلیدی: سیداسماعیل جرجانی، کتب خلاصه پزشکی، تاریخ پزشکی

مقدمه

در میان دانشمندان ایرانی از عهد قدیم تاکنون افراد فراوانی وجود دارند که تاریخ پزشکی جهان را متحول ساخته و سال‌ها و قرن‌ها صحنه گردان تعلیم آموزش در منطقه و نقاط دوردست جهان بوده‌اند. با این حال، تعداد زیادی از این دانشمندان هنوز هم به صورت جدی به مردم شناسانده نشده است. یکی از مهم‌ترین علل ناشناس ماندن آنها از بین رفتن کتاب‌ها و نوشتجات آنها توسط اشغالگران و دیگری به دلیل سوزانده شدن کتابخانه‌ها بوده است که این کارها توسط اشغالگران زورگو و بی‌منطق بوده است. در مواردی میزان دشمنی و کینه توزی علیه ایرانیان به حدی رسیده است که علاوه بر از بین بردن کتاب‌ها، دانشمندان ایرانی نیز به دست اشغالگران به قتل رسیده‌اند (۱). با تمام این احوال از آثار به جا مانده چنین استنباط می‌شود که در همه دوران‌ها به جز مدت زمان محدودی دانشمندان ایرانی نقش مهمی در تولید و گسترش علم داشته‌اند. در حمله اسکندر به تخت جمشید و

ترجمه کتب ایرانی به یونانی و انتقال آنها به یونان و همچنین ادامه این غارتگری در زمان سلوکوس (جانشین اسکندر) در انتقال تمام کتب و الواح به اسکندریه مصر و ترجمه آنها به یونانی اثری از کتب ایرانی در آن عهد باستان موجود نیست (۲، ۱). با هجوم فرهنگ بیگانه و گویش و خط تحمیلی اشغالگران، ایرانیان از توانایی در خواندن خط باستانی محروم گردیده و کم‌کم آثار باقیمانده مصرف خود را از دست داده و آثار بیگانه جایگزین آنها گردید (۳). شاید طب جالینوسی بهترین مثال برای این نفوذ فرهنگ بیگانه باشد. با رایج شدن کتابت و تقویت الفبای نگارش و مهم‌تر از همه پخش کتاب‌های دانشمندان ایرانی بعد از ظهور اسلام در تمام ممالک اسلامی، به دلیل نوشته شدن کتاب‌ها به زبان عربی، زبان مرسوم آن زمان، تعداد کمی از نسخ کتاب‌های نوشته شده توسط دانشمندان ایرانی بر جای مانده است. از آثار باقیمانده، تعدادی که دچار تخریب کمتری شده بودند به دلیل تسلط نویسندگان بر علوم جاری زمان خود و جبهه جهانی پیدا کرده و توانسته‌اند دانشکده‌های پزشکی فراوانی را در خارج تحت سیطره علمی خود درآورد (۴). از آن جمله، می‌توان به بزرگترین دایره المعارف پزشکی جهان به نام

چکمه‌هایش جا دهد و در صورت لزوم استفاده نماید. جالب‌تر اینکه جرجانی نه تنها به زبان فارسی بلکه به زبان عربی هم کتاب خلاصه را تألیف کرده است. از کارهای دیگر جرجانی که ممکن است برای اولین بار نیز باشد، ترجمه کتاب است. براساس برخی شواهد، کتاب ابن سینا توسط وی به فارسی ترجمه شده است که خود کار بسیار ارزنده‌ای بوده است.

به طور خلاصه می‌توان گفت که جرجانی به جهات انجام کارهای زیر یکی از برجسته‌ترین دانشمندان ایرانی بوده است که وجود وی را در تاریخ پزشکی ایران باید همانند دری درخشان تصور کرد که هیچ‌گاه ارزش و قدر آن کم نخواهد شد. خلاصه‌ای از فعالیت‌های جرجانی در زیر آمده است:

- ۱- نوشتن اولین دائرةالمعارف پزشکی به فارسی به نام ذخیره خوارزمشاهی
  - ۲- تهیه کتاب خلاصه از کتاب ذخیره به زبان فارسی برای طبیبان و خواص (خفی علایی)
  - ۳- تهیه کتاب خلاصه از کتاب ذخیره به زبان فارسی و قابل فهم برای عموم (یادگار)
  - ۴- ترجمه کتاب ذخیره به زبان عربی جهت گسترش علم پزشکی ایران در کشورهای عربی و اسلامی
  - ۵- تهیه کتاب خلاصه عربی از ذخیره خوارزمشاهی
  - ۶- ترجمه کتب اساتید پیشین خود همانند ابن‌سینا به زبان فارسی
  - ۷- به کارگیری واژگان فارسی و ساخت اصطلاحات دقیق و بومی پزشکی در کتب خود که با این کار خدمتی شایان به زبان فارسی کرده است.
  - ۸- به کارگیری آخرین اطلاعات پزشکی موجود قبل از خود همراه با ذکر نام اعم از اطباء ایرانی و غیرایرانی، قدیم و جدید و آمیختن تجربیات شخصی در تألیفات
- گرچه شرح توفیقات و ویژگی‌های علمی و اخلاقی جرجانی در این مختصر نمی‌گنجد و اساتید پیش کسوت طب سنتی در دانشگاه‌های علوم پزشکی (۶) و فرهنگستان علوم پزشکی (۸،۷) تلاش فراوانی در زمینه معرفی این دانشمند برجسته ایرانی انجام داده‌اند، ولی به نظر می‌رسد تاکنون دریچه‌های محدودی به باغ معرفت آن فیلسوف گراندقدر باز شده و نیازمند پایان‌نامه و طرح‌های تحقیقاتی فراوانی در زمینه ابعاد علمی، اخلاقی، فلسفی، تجربی و دینی آن گوهر پزشکی ایران می‌باشیم.
- نکته پایانی آن که با داشتن این همه چراغ در این مرزوبوم جایی برای کم‌کاری و ساده‌انگاری و به بیراهه رفتن وجود ندارد. باید با حساسیت و دقت در منابع داخلی جستجو کنیم که قدر مسلم برای تغذیه علمی در همه رشته‌ها و سلاقی

«الحاوی» زکریای رازی شامل ۲۶ جلد در زمینه‌های مختلف پزشکی، تشریح، علوم پزشکی بالینی، درمان‌های دارویی و جراحی و گیاهان دارویی و اشاره کرد که بعد از حدود ۱۰۰۰ سال از نشر آن هنوز هم رازهای فراوانی در درون خود نهفته دارد. پس از آن به کتاب «قانون در طب» ابن‌سینا می‌توان اشاره کرد که علی‌رغم خلاصه‌تر بودن توانسته است همه موارد پیش گفت را با استفاده از کتب پیشینیان و تجربیات شخصی به تصویر بکشد. این کتاب‌ها که به زبان عربی (زبان رایج آن روز) نگاشته شده است، به دلیل اینکه ایرانیان از زبان مادری فارسی استفاده می‌کرده‌اند، علی‌رغم گسترش فراوان در سطح جهان نتوانسته است آنطور که باید و شاید در سطح داخلی گسترش یابد. پس از آن دانشمندان ایرانی جهت نگارش کتاب به زبان فارسی دست به قلم شده و اوج این تلاش در قلم و قدم سیداسماعیل جرجانی تجلی یافت. این دانشمند برجسته ایرانی، متولد گرگان ۵۳۱ - ۴۳۴ هجری قمری، توانست با استفاده از هوش خود و کسب علم و تجربه از پیشینیان، نوآوری‌های فراوانی در علم پزشکی بومی و جهانی ارائه نماید (۵). اولین و شاید مهم‌ترین حرکت این دانشمند بزرگ نگارش کتاب پزشکی به زبان فارسی بوده است. گرچه پیش از وی دانشمندان دیگری هم سعی در نگارش کتب پزشکی فارسی نمودند ("هدایه المتعلمین فی الطب" تألیف ابوبکر ربیع بن احمد النجاری قرن چهارم هجری قمری) (۶)، ولی سعی سیداسماعیل جرجانی کارساز شده و سرآغاز تحولی بزرگ در تاریخ پزشکی این مرزوبوم شد.

ذخیره خوارزمشاهی برگی زرین و اثری جاودان است که در تاریخ پزشکی ایران می‌درخشد. بعد از نگارش این مجموعه، آموزش درس پزشکی به زبان فارسی گسترش یافت و زمینه ساز تحولات عظیم گشت. سیداسماعیل جرجانی علاوه بر نگارش ذخیره به زبان فارسی جهت نشان دادن اقتدار علمی خود سعی کرده نسخه‌ای از همین کتاب را به عربی بنویسد تا پهنای گسترش علمی خود را محصور در کشور ننماید و در جهان علمی آن روز نیز صاحب ایده و نظر باشد. این حرکت هوشمندانه سیداسماعیل جرجانی شاید جزو اولین حرکت‌های علمی باشد که دانشمندی علاوه بر نگارش کتاب به زبان مادری، نسخه‌ای بین‌المللی هم ارائه نموده است. از اقدامات دیگر سیداسماعیل جرجانی که شاید باز هم در نوع خود تا آن زمان بی‌نظیر بوده نگارش «کتاب خلاصه پزشکی» می‌باشد. شاید بتوان وی را اولین نویسنده در این زمینه در ایران و جهان قلمداد کرد. جرجانی با خلاصه کردن کتاب ذخیره خوارزمشاهی به دو کتاب کوچک به نام «مختصر خفی علایی» آن را به علاءالدین آتسز شاه خوارزم هدیه کرد تا در

خوراک کافی وجود دارد. شاید در این مسیر از دنباله روی که دانشمندان ما در آن پیشگام بوده‌اند، برحذر باشیم. کورکورانه و بی‌دلیل از منابع خارجی، به خصوص در مواردی

REFERENCES

- ۱- طبری محمدبن جریر. ترجمه تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران؛ ۱۳۵۲. صفحات ۴۹۳ و ۴۹۴.
- ۲- ابن ندیم محمد بن اسحاق. الفهرست (عربی). ترجمه محمدرضا تجدد. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات اساتیر؛ ۱۳۸۱. صفحات ۴۳۸-۴۳۴.
- ۳- الگود سیریل. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین های خلافت شرقی. ترجمه دکتر باهر فرقانی. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۸۱. صفحات ۲۵۲-۲۴۷.
- ۴- مصطفوی کاشانی سیدجلال. دارو مسئله پزشکی قرن. چاپ اول. تهران: انتشارات کیهان؛ ۱۳۶۷. صفحات ۱۸-۷.
- ۵- ولایتی علی اکبر. سیداسماعیل جرجانی، آفرینندگان فرهنگ و تمدن اسلام و بوم ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۹۰.
- ۶- تاج بخش حسن. جرجانی سیداسماعیل (ذخیره خوارزمشاهی) (مقدمه). تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۹۰.
- ۷- به تصحیح و تحشیه محمدرضا محرری (مقدمه دکتر علی اکبر ولایتی). جرجانی سیداسماعیل (ذخیره خوارزمشاهی). تهران: انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی ایران؛ ۱۳۸۲.
- ۸- به تصحیح و تحشیه محمدرضا محرری (مقدمه مصحح). جرجانی سیداسماعیل (ذخیره خوارزمشاهی). تهران: انتشارات فرهنگستان علوم پزشکی ایران؛ ۱۳۸۲.

Archive of SID